

UOT:327

Rəna NƏCƏFOVA
AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, elmi işçi
Rena286286@gmail.com

Şah I Abbas dövründə Səfəvi ordusunda tətbiq olunan döyüş taktikalarına dair

On the Battle Tactics Used in The Safavid Army During the Reign of Shah Abbas I

Боевые тактики армии Сефевидов в период правления Шах Аббаса I

Xülasə: Məqalədə I Şah Abbasın hərbi islahatı araşdırılır. Bu islahatlar nəticəsində Səfəvi dövləti dövrünün ən güclü imperiyalarından birinə çevrildi. Səfəvi dövləti itirdiyi bütün torpaqlarını geri qaytardı və xarici ticarət əlaqələrini bərpa etdi. Məqalədə I Şah Abbasın hərbi islahatları barədə bir sıra ilkin mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Şah I Abbas, döyüş taktikası.

Abstract: The article deals with the military reforms of Shah Abbas I, as a result of which the Safavid state became one of the most powerful empires of the time. As a result, the Safavid state regained all the lands it had lost, and normalized its international trade relations. The primary sources related to the army reform of Shah Abbas I was used in the article.

Keywords: Safavid state, Shah I Abbas, combat tactics.

Резюме: В статье рассматривается военная реформа Шах Аббаса I. В результате этих реформ Сефевидское государство стало одной из могущественных империй своего времени. Сефевидское государство возвратило все свои утерянные земли, и восстановили свои внешнеторговые связи. В статье использованы ряд первоисточников о военных реформах Шах Аббаса I.

Ключевые слова: Государство Сефевидов, Шах I Аббас, тактика ведения боя.

Orta əsrlərin ən qüdrətli imperiyalarından biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti öz dövrünün ən güclü ordularından birinə malik idi. Əsası Şah I İ-

mayıl Səfəvi tərəfindən qoyulan bu ordu Azərbaycan və dünyanın hərbi sənəti tarixinə parlaq səhifələr həkk edib. Şah I Abbasın hərbi islahatları nəticəsində daha da güclənən və odlu silahlarla mükəmməl surətdə təchiz olunan Səfəvi ordusu yadellilərə qarşı hərbi əməliyyatlarda həlledici qələbələr qazanmağa nail oldu. Səfəvi ordusu dövrün ən qüdrətli imperiyalarından biri olan Osmanlı dövlətinin hərbi qüvvələri üzərində də mühüm qələbələr qazanmışdı.

Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli dövləti məğlub etmək və itirilmiş əraziləri yenidən Səfəvi dövlətinə birləşdirmək siyasəti yeridən Şah I Abbas əsas diqqəti odlu silahlarla təchiz olunmuş güclü ordu yaratmağa yönəltdi [4, s. 292].

Şah I Abbas dövründə Səfəvi ordusunun əldə etdiyi qələbələrdə düşmənə döyüşlər zamanı tətbiq olunan hərbi taktikaların mühüm rolu olmuşdur.

İlk mənbələrdə Səfəvi ordusunda tətbiq edilən döyüş taktikaları haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Səfəvi ordusunda tətbiq olunan döyüş taktikaları o dövrün döyüş qaydalarına tamamilə uyğun idi. Bu taktikalar, bir qayda olaraq, "hılal", "türan taktikası", "qurd qapanı" adlanırdı.

Müharibə zamanı şah və ya sipahsalar (baş komandan, sərasgər) ordunu hissələrə bölürdü. Bu bölüklərə nüfuz sahibi olan bəylər, xanlar rəhbərlik edirdilər. Böyük rəhbərləri onlara tapşırılan cəbhə xəttini qorumağa borclu idilər.

Səfəvi ordusu döyüş zamanı aşağıdakı bölgü əsasında düzülürdü:

- *Sağ cinah (Meymana, Bərəngar)*
- *Sol cinah (Meysərə, Cəvəngar)*
- *Markəz (Qəlb, Kul)*
- *Ön qüvvə (Piş qaravul və ya Çərçxi, Məngəlay)*
- *Ehtiyat qüvvələr (Tərh, Caqdaul)* [2, s. 59-62].

Səfəvilərin düşməna qarşı apardıqları, döyüşlərin gedişi barədə dövrün mənbələrinin məlumatları bir-birindən fərqlənir. Bununla belə, həmin məlumatlarda müəyyən ümumi nəticələrə nəzərə çarpır.

Məsələn Oruc bəy Bayat bununla bağlı yazır ki: "Səfəvilərin döyüş qaydası belədir ki, bir nəfər şeypur, bir nəfər də təbili çalmaq üçün ayrılır onlar bununla döyüşə hazırlıq elan edirlər... Səfəvilərdə ilk zamanlarda döyüşdə pusuq qurmaq qaydası yox idi. Bu mərdliyə uyğun olmayan hal hesab edilirdi. Hər halda, qətiyyətlə demək olar ki, Səfəvilərin döyüş qaydası açıq və üzəbüz döyüşdür [8, s. 73].

Döyüş zamanı meydana öncə *çərçilər* adlanan dəstələr atılırdı. Onların sayı təqribən 500-1000 nəfər olurdu. Çərçxi dəstələri ön qüvvə dəstəsində (*məngəlay*) qabağa göndərilirdi. Onların rəhbəri çərçibaşı adlanırdı. Bu

iş adətən məşhur əmirlərə etibar edilirdi. Məsələn, Çaldıran döyüşündə Xan Əhməd Ustaclı və Sarı Piri bu dəstələrə başçılıq etmişdilər [2, s. 72]. Bəzən çərçilər anlayışı ilə yanaşı, "muçi" termini də işlədilir. Məngəlay dəstələrinin arxasında muçi dəstələri dururdu. Bu dəstə mərkəzə yönəlmiş düşmən zərbəsinə zəiflətməli idi.

Hərbi əməliyyatlar zamanı müxtəlif amillərlə bağlı olaraq əsasən 3 taktikadan istifadə olunurdu:

- *Hücum*
- *Müdafiə*
- *Mühasirə*

Səfəvi ordusunda hücum taktikası həmişə eyni xarakter daşıyırdı. Məsələn, Oruc bəy Bayata görə, hücum taktikasında bəzən əsas qüvvələr gözləyir, ayrı-ayrı xırda dəstələr düşmən sıralarına qəfil həmlələr edir və bu həmlələr aramsız olaraq təkrar edilir və düşmən sıraları çəp-baş salınırdı. Bu həmlələr zamanı həm də plana uyğun şəkildə düşmənin azuqə ehtiyatı ələ keçirilir, döyüş meydanına bağlı ehtiyat yollar tutulur, su arxları kəşilir və s... Bu həmlələr nəticəsində düşmən qüvvələri pəran-pəran salınır, sonra isə əsas qüvvələr həlledici hücumə keçirildilər [8, s. 73].

Səfəvi ordusunda ilk dövrlərdə cəbhə xəttində istehkamlar yaratmaq üsulundan istifadə olunurdu. İstehkam kimi adətən coğrafi relyefdən, məsələn dağlıq ərazidə qayalardan və keçidlərdən istifadə edirdilər

Səfəvi hərbi qüvvələri müharibə zamanı yaranmış şəraitdən asılı olaraq mühasirə taktikasından da istifadə edirdilər. Mühasirə taktikasında, bir qayda olaraq, aşağıdakı üsullardan istifadə olunurdu:

1. *Düşməni qobular, uçurumlar, keçilməsi mümkün olmayan yerlərə sıxışdırılır və mühasirəyə alınaraq məğlub edilir.*
2. *Qala divarları arxasına sığınmış düşmən ətraf ələmdən təcrid edilir, azuqəsiz və susuz qalmağa məcbur edilir və məğlubbiyyəyə uğradılır.*
3. *Mühasirə olunmuş şəhərin süqutunu sürətləndirmək üçün manevr işlədilərək geri çəkilir, bu manevrə başa düşməyərək qaladan çıxan düşmən əks hücumla məğlub edilir.*
4. *Səfəvilər mühasirəyə alınmış şəhəri lağım atmaq (nəqəb) yolu ilə ələ keçirməkdə mahir idilər. Oruc bəy Bayat yazır ki, "Güman etmirəm ki, dünyada ələ bir millət olsun ki, hərbi fənd işlədərkək şəhərdən geri çəkilmək və lağım atmaq qaydalarını onlardan yaxşı bilsin... Osmanlıların ələ keçirdiyi bir sıra şəhərlər lağım atmaq yolu ilə onlardan geri alınmışdı" [8, s. 73].*

Jan Şarden yazır ki, heç bir millət lağım atmaqda Səfəvilər qədər məharətlə deyil (11, c.3, s.1199). Səfəvi ordusu qala divarlarını uçurmaq üçün lağım atmaqla yanaşı dabbələr və toplardan da istifadə edirdilər. Şah I

Abbas zamanında topçu alayının yaradılması nəticəsində bu üsuldən daha geniş istifadə edilməyə başlandı [10, s.148].

Səfəvilər qalaları mühasirə edərək müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Adam Oleari Səfəvilərin bu sahədə çox bacarıqlı olduğunu qeyd edir [7, s.742; 1, s.180].

Səfəvilər hərbi əməliyyatları zamanı qüvvələr nisbəti əks tərəfin xeyrinə olduğu ənənəvi müdafiə taktikasına üstünlük verir və geri çəkildirlər. Bu zaman ənənəvi hərbi qaydalarla uyğun olaraq düşmənin əlinə heç nə keçməsinə təmin etmək üçün ən sərt tədbirlər görürdülər. Bu məqsədlə əhali cəbhə xəttindən ölkənin içərilərinə köçürülür, tikintilər və körpülər məhv edilir, taxıl zəmiləri yandırılır, su hövzələri və quyular sıradan çıxarılır və s. Beləliklə, Səfəvilər düşmənin həm canlı qüvvədən, həm də maddi ehtiyatlarından bəhrələnməsinin qarşısını almağa çalışır və buna bir çox hallarda nail olurdular. Bu zaman köçürülən əhali ərzağı, taxılı, ev avadanlıqlarını etibarlı yerlərdə, qazdıqları quyularda gizlədirilər. Bu işlərdə əhali o qədər mahir idi ki, düşmənin bu yerləri aşkar etməsi demək olar ki, mümkün deyildi. Bəzi hallarda gözlənilmədən geri çəkilmələr baş verdikdə döyüşçülər də eyni üsullardan istifadə edirdilər. Bu zaman saxlanılan yerləri qazmaq üçün münasib yerlər seçilir, rütubət amili nəzərə alınır. Azərbaycan ərazisi nisbətən quraq olduğu üçün gizlədilər ərzaq məhsulları və ev əşyaları uzun müddət xarab olmadan salamat qalırdı.

Qeyd olunduğu kimi, Səfəvilər geri çəkilməkə yolları, körpüləri sıradan çıxarırlar, evləri yandırır və bununla düşmənlərin onlardan istifadə etməsinin qarşısını alırdılar. Su kanallarının, təbii bulaqların da axarının istiqaməti dəyişdirilirdi. Bütün bunlar "yandırılmış" və "xaraba qoyulmuş torpaqlar" taktikası adlanırdı.

Yuxarıda göstərilənlərin bir hiylə, taktika olduğunu qəbul edən Şah I Təhmasib bunu əsaslandırmaq üçün möminlərin əmirinin "hərb hiylədir" kəlamını dilə gətirmişdir. Savaş zamanı geri çəkil, istərsə də aldat, amma, bunu düşməne fürsət verməyəcək şəkildə etmək lazımdır [1, s.174].

Bu taktikadan sonralar Şah I Abbas və ondan sonrakı Səfəvi şahları dövründə də istifadə edilmişdir. Təbriz şəhəri uğrunda gedən 1618-ci il müharibəsində Sipəhsalar Gərçəqay xan osmanlıların üzərinə hücum etmək fikrinə qarşı çıxmışdı. Şah osmanlı ordusunu qısa qədər yubatmağı düşünürdü. Bu məqsədlə səfəvi əsgərləri osmanlı ordusunun keçəcəyi bütün əraziləri xarabalığa çevirirdilər. Azuqası təxəssəs osmanlı ordusunda döyüş intizamı pozulacaqdı. Qış mövsümündə yorğun və aclıq çəkən osmanlı əsgərləri gücdən düşərək səfəvilərin hücumuna müqavimət göstərə bilməyəcəkdilər. Şəhərdən köçürülən Təbriz əhalisi bütün qida və əşyalarını gizlətməmişdilər. Gərçəqay xan da şəhərin ətrafına su dolduraraq Təbriz ətrafını bataqlığa döndərmişdi.

Yollar, şəhərlər və digər yaşayış məntəqələri düşmənin istifadə edə bilməcəyi hala salındıqdan sonra, ordunun bir hissəsi tamamilə geri çəkildi. Digər hissəsi isə kiçik dəstələrə bölünərək əlverişli mövqelər seçərək düşməni üzərinə qəfil hücumlar üçün münasib məqam gözləyirdilər. Həmin dəstələr özlərinin qurmuş olduğu pusqulardan düşməni ordusuna qəfil həmlələr etməklə onun ölkənin içərilərinə sürətlə irəliləməsinə ləngidirdilər. Bu həmlələr zamanı düşməni bu kiçik həmlələrinin ardınca Səfəvi şahının böyük hücum təhlükəsi olacağını zənn edərək ümumiyyətlə bir müddət irəliləməni dayandırır və döyüş mövqeyi seçirdi. Bütün bunlar isə öz növbəsində, Səfəvilərə əlavə vaxt qazanmaq imkanı verirdi. Əgər bütün bunlara baxmayaraq düşməni ordusu irəliləməkdə davam edirdisə, o zaman Səfəvi hərbi qüvvələri də ölkənin içərilərinə doğru çəkilməklə həmin taktikani davam etdirirdi. Bununla düşməni daim çətin, qeyri-müəyyən vəziyyətdə saxlanırdı. Onun düşərgə salaraq dincəlməsi, qidalanması dözülməz bir hala salınırdı. Səfəvilərin belə döyüş taktikası bəzən o dərəcədə uğurlu olurdu ki, hətta qüdrətli osmanlı ordusundan hücumları da bir sıra hallarda məğlubiyətə uğrayırdı.

İlk mənbələrin məlumatları sübut edir ki, hücum taktikasını seçilərkən Səfəvi əsgərləri daha böyük ruh yüksəkliyinə malik olmuş, hətta bəzən geri çəkilmə əməllərinə qarşı etiraz etmişlər.

Sanson "Səfəvnamə"sində Səfəvi ordusunun həm hücum, həm də müdafiə taktikası haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. "Səfəvi qoşunları əksər hallarda nərgə çəkmək, "Ya Əli", yaxud ucadan şahın adını çəkməklə ney, şeypur və təbil sədaları altında hücumə keçirlər. Onların döyüş taktikası bir qədər naməlumdur. Hücum zamanı müxtəlif cinahlardan düşməni üzərinə həmlə edirlər...Müdafiə zamanı geri çəkilməkə onları təqib etmək olduqca təhlükəlidir. Çünki onlar dördnala at çapmağı çox yaxşı bacarırlar və bu hallarda at üstündə geri dönərək düşməne məharətlə kamanandan ox ata bilirlər" [9, s.143-144].

Müəllif daha sonra yazır ki, Səfəvilər müharibə zamanı döyüşə aşkar girirlər, yəni, döyüşdən əvvəl hiylə işlətməyi xoşlamırlar. Lakin döyüş başlandıqdan sonra çox fəndgir olurlar. Yəni çox yaxşı bilirlər ki, düşməni hansı mövqeyə çəkmək lazımdır. Onu susuzluq və aclığa düşür edib necə çətinə salmaq olar. Həmdə çox yaxşı bilirlər ki, geri çəkilmək düşməni necə təqib edib, onları hansı dar keçidlərə yönəldib hissə-hissə məhv etmək lazımdır [9, s.144].

Qətiyyətlə demək olar ki, Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvilər heç vaxt sadəcə olaraq necə deyirlər, "öz baxtlarına güvənmir", əksinə yalnız qələbə qazanacaqlarına əmin olduqdan sonra döyüşə girməyə qərar verirdilər.

Səfəvi ordusunun qalalar almaq üçün də özünə məxsus üsulları var idi. Səfəvilərin qalaları ələ keçirmək üsullarından qeyd edilərkən maraqlı məlu-

matlara rast gəlinir. Məlumatlardan biri belədir: "Qalalar almaq üçün onun ətrafında, bünövrəsi altında xəndək qazaraq lağım (naqəb) atırlar... Onların qalalar almaq üçün istifadə etdikləri dağıdıcı silah toplardır. Onların topları çox sadə, istifadə edilmək üçün çox asan, daşınmaq üçün yüngüldür. Top atəşləri ilə hər hansı bir qalanı almaq istərkən qala təslim olana qədər onu atəş tutmaqda davam edirlər. Lakin gecələr, adətən, atışmadan imtina edərək istirahət edirlər. Onlar daha çox Şah I Abbasın dövründən başlayaraq qalaların alınmasında bərit və digər partlayıcı maddələrdən qala divarlarının altına qoy-maqla istifadə etməyə başladılar. Qalaların alınmasında istifadə edilən üsul-lardan biri də zərərli güllələrdən istifadə edilməsidir [1, s.180;7, s.742].

Səfəvilərin qalalar fəth etmək taktikasına nümunə olaraq Şah I Abbasın dövründə İrəvan qalasını Osmanlılardan geri alınmasını misal göstərmək olar:

"Topxana hazır olmadığına görə, ordu yalnız qala ətrafında xəndək qazmaq və ara-bir qaladan çıxaraq hücum etməyə cəhd göstərən osmanlıları geri oturtmaqla məşğul oldu. May ayında toplar hazır olduqdan sonra qala atəşə tutuldu. Bir neçə müddətdən sonra Allahverdi xanın farsdan gətirdiyi qüvvələr də yetişdi. Onlar qorçular və qulamlarla birlikdə xəndək qazmaqla qala divarlarının binövürsindəki ağaclara od vurdu. Onun alınmasından faydalanan qoşun hücumu keçdi... Mühəsirəçilər də igidliklə müdafiə olunurdular... Buna baxmayaraq öndə gedən dəstələr qalaya daxil oldular [5, c.2, s. 1131].

Osmanlı ordusunun 1626-cı ildə Bağdadı mühasirə edərək şəhərin müdafiəsinin çətin olacağını başa düşən Şah I Abbas, ən yaxşı yolun düşmən ordusunun öz ölkələri ilə əlaqəsini kəsmək olduğunu qəti etdi. Diyarbəkir-Mosul ilə Hələb yolunu bağlayaraq osmanlıların həm qurudan, həm də dənizdən öz ölkələri ilə əlaqəsini kəsdi. Osmanlıların gəmidə olan ərzaq ehtiyatı Səfəvi ordusu tərəfindən qənimət olaraq ələ keçirildi [3, s.158-159].

Səfəvi ordusunun tətbiq etdiyi bütün bu taktikalar sayəsində zəiflədi-lən düşmən qüvvələrinə hücum edilir. Düşmən ordusunun hərəkət etməsi və ya düşərgə qurmasının heç bir əhəmiyyəti yox idi. Səfəvi ordusu ən əlverişli anı gözylərək düşmən ordusuna pusqu qururdu. Hərəkət halında isə səfəvilərin hücumları adətən vadilər, dağlar və dar keçidlərdə olurdu. Düşmənin gözlə-mədiyi anda ona qəfildən hücum edərək geri çəkilirdilər(6, s. 95). Düşmən düşərgəsini mühasirə edərək hücumu keçirdilər. Bu hücumlar zamanı əsasən düşmənin azuqə ehtiyatını ələ keçirərək geri çəkildilər. *Vur-qaç* üsulu ilə, bütün bu əngəllərə baxmayaraq, irəliləyən ordunun qarşısını almaq üçün kəndləri, şəhərləri boşaldaraq viran edirdilər [11, c.3 s.1199-1200].

Səfəvilərin döyüşləri əsasən Osmanlılar və Şeybanilərlə olmuşdur. Onların hər birinə qarşı fərqli döyüş taktikaları tətbiq olunurdu. Bununla belə, əksər mənbələr Səfəvilərin Şeybanilərə qarşı əsasən hücum, Osmanlı-lara qarşı isə müdafiə taktikası seçdiklərini təsdiq edirlər. Müəyyən hallarda,

şəraitə uyğun olaraq, qarışıq, yəni həm hücum, həm də müdafiə taktikasının elementləri tətbiq olunurdu. Səfəvilərin Osmanlılar və Şeybanilərə nisbətən Moğollarla müharibədə az olmuşdur. Faktlar göstərir ki, Səfəvilər, onlara qarşı özlərini daha üstün hesab edir və qələbəyə əmin olaraq hücum taktika-sı seçirdilər.

Bununla belə, düşmən tərəfin kim olmasından asılı olmayaraq əksər hallarda kəşfiyyət məlumatları nəzərə alınır. Düşmənin canlı qüvvə baxımından ondan üstün olduğu aşkar olunarsa müdafiə taktikası, əksinə zəif olarsa və yaxud qüvvələr nisbəti təxminən bərabər olarsa hücum taktikası seçilirdi. Əgər düşmən hadisələri qabaqlayaraq əvvəlcə hücumu keçmiş ol-saydı, belə halda Səfəvilər sürətlə geri çəkilərək qüvvə toplayıb yenidən düşmən üzərinə hücumu keçirdilər.

Beləliklə, Şah I Abbasın hərbi islahatları nəticəsində əsası Şah I İsmay-il tərəfindən qoyulmuş Səfəvi ordusu yenidən dövrün ən güclü və müasir ordularından birinə, Səfəvi imperiyası isə ən qüdrətli dünya dövlətlərindən birinə çevrildi. Səfəvi dövləti işğalçıları məğlub edərək ərazilərini qaytardı, Hörmüz problemini həll edərək beynəlxalq ticarət əlaqələrini nizamla saldı.

Ədəbiyyat

1. Erdoğan E., *Səfəvi dövlətinin Askeri Teşkilatı*, İstanbul, 2019.
2. Fərzəlibəyli Ş., XV Əsr Azərbaycan Dövlətlərinin Quruluşu, Bakı, 2003.
3. Küpeli, Özer, *Osmanlı-Səfəvi Münasibələri (1612-1639)*, İzmir, 2009.
4. Mahmudov Y., *Azərbaycan Diplomatiyası*, Bakı, 2006.
5. Mütəsi İ. B. *Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi*. Fars dilindən çevirən: t. e.d. prof. Şahin Fərzəliyev, II Kitab, Bakı, 2010.
6. انگلیت کمپنر. دربار شاه شاهان ایران، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، نشر انجمن آثار ملی، 1350.
7. اولنارنوس آدام. ایران عصر از نگاه یک آلمانی، نشر دیجیتالی قنیمه اصفهان، 1379.
8. دون ژوان ایرانی. تالیف اروج بیگ، تهران، انتشارات بنگاه نشر و ترجمه کتاب، 1338.
9. ماسنون. سفرنامه، ترجمه تقی تفضلی، تهران، ابن سینا، 1346.
10. فرنامه ونیزی هادر ایران. ترجمه دکتر منوچهر امیری، تهران، انتشارات خوارزمی، 1349.
11. شاردن ژاک. سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، جلد10، 1345.